В.І.Яременко*

СВІТОВА ІСТОРІЯ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: СПРОБА ІСТОРІОСОФСЬКОГО ПРОЧИТАННЯ

У статті аналізується відображення світової історії у творчій спадщині Тараса Шевченка і на основі цього автор конкретизує особливості його історіософії, яка нині є предметом гострих дискусій.

Нині в шевченкознавстві ведеться дискусія щодо співвідношення історії та міфотворчості у світогляді та творчій спадщині Тараса Шевченка[1]. Осмислюється і так званий «Шевченків міф України», і проблема історіософії поета та художника. При цьому обґрунтування різних поглядів переважно базується на з'ясуванні Шевченкового трактування історії України, рідної і близької йому, – себто на тому матеріалі, який найбільше піддається спокусі суб'єктивізму. Тому дослідження питання відображення у творчій спадщині Т.Шевченка певних сторінок та аспектів всесвітньої історії й порівняння одержаних результатів із підсумками вивчення його історичних екскурсів в українське минуле наближає і до вирішення проблеми його історіософії.

Дана тема раніше лише частково опрацьовувалася у плані вивчення історичних поглядів Т.Шевченка взагалі або для з'ясування оціночного ракурсу його відгуку на ті чи інші події світової історії[2]. Часто ці роботи не залишалися поза впливом існуючого ідеологічного поля, для них були властиві одновимірні

* *Яременко Василь Іванович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії та країнознавства Хмельницького національного університету.*

підходи. До того ж, тема світової історії артикульовано порушувалася лише при аналізі частини творчої спадщини Т.Шевченка[3]. І по суті в шевченкознавстві тривалий час були лише окремі спроби спрямувати відповідний аналіз віддзеркалення цієї історії у творчості Т.Шевченка в історіософську площину. Зокрема, це стосується пояснення мотивації вибору ним історичного матеріалу»[4]. Лише недавно блискучий всебічний аналіз історичної основи як складової мотиваційної характеристики теми малих народів у поемі «Кавказ» було зроблено академіком І.Дзюбою[5]. Інший відомий науковець Ю.Барабаш своєю монографією «Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- і націософська парадигма» (К., 2004) остаточно утверджує наукову доцільність вивчення історіософії Т.Шевченка, але аналіз у цього автора проводиться майже виключно на українському матеріалі і теж із літературознавчих позицій. Серед іншого, Ю.Барабаш, констатуючи «жадібний і незгасний інтерес Шевченка до історії – як національної, так і всесвітньої», у цій праці справедливо зазначає, що від зацікавлення до студіювання дистанція чимала, і вважає, що «фундаментальних і систематизованих історичних знань Шевченкові бракувало і не могло не бракувати»[6]. Із цією тезою можна посперечатися з наступних позицій. По-перше, що розуміти під такими знаннями у першій половині XIX ст., коли історія як окрема наукова галузь тільки набирала сили, а літератори ще донедавна часто-густо прагнули посісти і посади професорів в навчальних закладах (Ф.Шиллер, М.Гоголь). Вважається, що саме на межі 1820–1830-х рр. серед нових культурних практик «у проекті модерну починає розглядатися і професійна історіографія»[7]. І Т.Шевченко помітив цей перехід, про що свідчить, зокрема, запис у щоденнику від 22 вересня 1857 р.: «Скомпонував ще я тут з нудьги одну штуку, поему «Неофіти» нібито з римської історії»,[8] – писав він у листі до Я.Кухаренка 16 лютого 1858 р. (далі посилання на Повне зібрання творів Т.Шевченка у 6-ти томах робитимуться у тексті із зазначенням тому – римською цифрою, а сторінки – арабською). Отже, він добре розумів різницю між дійсним історичним матеріалом та його художнім опрацюванням. І незважаючи на оте «нібито», у цій поемі, основний варіант якої створено у Нижньому Новґороді протягом чотирьох днів [V, 172], щедро подані реалії саме римської історії. По-друге, чи багато з тодішніх літераторів або художників у своїй творчості явили історичні знання зі значно більшою мірою творчої ефективності та адекватності духові історичної епохи, ніж Т.Шевченко?

Об'єктом дослідження в даній статті є передусім Шевченкова творча спадщина: поезія, твори образотворчого мистецтва, листування, «Журнал» («Щоденник»), повісті, які І.Сенченко називав першою частиною «Щоденника»[9]. А також – спогади про Т.Шевченка.

На початку варто наголосити: про історіософію творчих особистостей як наукову категорію немає сенсу вести мову, якщо в її основу не покласти певні знання про минуле, якими володіє ця особистість. Ми не знаємо всього кола джерел, з яких черпав Т.Шевченко знання світової історії. Можна припустити, що під час навчання в Академії мистецтв він, у той чи інший спосіб, ознайомився з тими її сюжетами, які мали зв'язок із його становленням як художника. У повістях, написаних в умовах солдатчини, без доступу до джерел, згадуються імена таких старогрецьких істориків і біографів, як Геродот, Тіт Лівій, Плутарх, історик мистецтва Дж.Вазарі, англійський історик XVIII ст. Дж.Гілліс, французький історик Ж.Ф.Мішо, учений-єгиптолог Ж.Ф.Шампольйон, польський історик Й.Лелевель, англійський історик Е.Ґібон. Відомо, що читав праці російських істориків М.Карамзіна, М.Поґодіна, С.Соловйова. У роки солдатчини він благає швидше переслати йому підручник з російської історії професора М.Устрялова [VI, 53]. Існує припущення, що шеститомну працю Е.Ґіббона «Історія занепаду і руйнування Римської імперії» Т.Шевченко хотів простудіюва-

ти за ориґіналом і саме з цією метою навіть брався за вивчення французької мови»[10]. Принаймні, у повісті «Художник» читаємо: «У Карла Павловича есть Гиббон на французском языке и я не могу смотреть на него равнодушно»[IV, 185]. У цьому творі є також ще один уривок, важливий для з'ясування міри Шевченкового зацікавлення світовою історією: «Я прочитал уже почти все романы Вальтера Скотта и теперь читаю «Историю крестовых походов» Мишо. Мне она нравится лучше всех романов и Карл Павлович то же говорит. Я начертил эскиз, как Пётр Пустынник ведёт толпу первых крестоносцев через один из германских городков, придерживаясь манеры и костюмов Реча. Показал Карлу Павловичу, и он мне строжайше запретил брать сюжеты из чего бы то ни было, кроме Библии, древней греческой и римской истории... И у меня теперь на квартире, кроме Библии, ни одной книги нет. «Путешествие Анахарсиса» и «Историю Греции» Гилиса я читаю у Карла и для Карла Павловича» [IV, 176]. В останніх словах із наведеного уривку прочитується жаль, який засвідчує непереборний потяг до історичних знань героя повісті, а за ним і Т.Шевченка. Принагідно зазначимо: згадувана тут заборона на певні історичні сюжети, можливо, частково пояснює відсутність у зрілого Шевченка-художника ширшої тематики зі світової історії. Крім того, історичну стереоскопічність, яка передбачає подання конкретної історичної події з часовою та просторовою екстраполяцією на весь історичний контекст, як це спостерігаємо в офорті «Дари в Чигрині 1649 року»[11], не передати без заглибленого вивчення та «відчуття» історії, на яке у Т.Шевченка бракувало можливостей. Продукувати ж банальності він не хотів.

Одне із джерел Шевченкових історичних знань – живе спілкування з учасниками історичних подій [VI, 17]. Якусь інформацію, зокрема з історії Англії, Т.Шевченко міг черпати також з історичних романів та драм В.Скотта і В.Шекспіра. Навіть можна припустити, що до підведення належної історичної основи під твори на теми зі світової історії Т.Шевченко ставився ще відповідальніше, ніж у випадку використання рідної історії, наслідки якої він, так би мовити, відчував усім своїм єством. Підставою є фраґмент зі спогадів О.Афанасьєва-Чужбинського, в якому мовиться про підготовку поеми «Єретик»: «Шевченко рассказал мне, что прочёл все источники о гусситах и эпохе, им предшествовавшей, какие только можно было достать...»[12]. Шевченкознавці виявили деякі з цих джерел, серед яких були і спеціальні праці наукового спрямування[13].

Про Шевченкову, принаймні, значну увагу до історичних джерел свідчить і той факт, що у «Приписах» (примітках) до поеми «Гайдамаки» він по пам'яті вказує деякі джерела своїх відомостей з історії Польщі: «Энциклопедический лексикон», том 5. Барская конфедерация и «Historja Królewstwa Polskiego» g. s. Bandtke, tom 2» [I, 423]. Малася на увазі стаття І.Шульґина про конфедерацію в зазначеній енциклопедії (Санкт-Петербурґ, 1836) і праця польського історика, бібліографа і видавця Є.Бандтке. При цьому запис може свідчити, що використовувалося кілька вроцлавських видань останнього автора, адже другий том було видано 1820 р. під назвою «Dzieje Królewstwa Polskiego». А 1835 р. з'явилася саме «Historya królewstwa polskiego. Wydanie trzecie, znacznie pomnożone»[14].

Побічним свідченням наявності міцної історико-інформативної основи у Шевченковій творчості є щедро розсипані в ній історичні аналогії, які стосуються глибинної суті історичних процесів. Наприклад, в «Єретику» натрапляємо на троп «Все потопили, все взяли / Мов у Московії татаре», який примушує згадати історіософську тезу російського філософа Ґ.Федотова про те, що Московська держава виникла й розвивалася в принизливих умовах монґольського рабства.

Є підстави вважати (зокрема, на основі аналізу повістей), що певні історичні знання про інші країни Т.Шевченко черпав зі спогадів сучасників. Схильність саме до мемуарного способу пізнання та викладу історії наштовхує на деякі міркування. Свого часу сучасник і побратим Т.Шевченка М.Костомаров ви-

словив думку, що історична дійсність може виступати у двох формах – об'єктивній і суб'єктивній: «Первая составляет действительность..., тот вид, в каком событие происходило, вторая – тот вид, в каком событие запечатлевалось в памяти потомства. И то, и другое имеет значение исторической истины: нередко последнее важнее первого»[15]. Спомини якраз відбивають «другий вид». Крім того, у них можна помітити наступні контексти: бажання з'ясування особливостей сприйняття чужого минулого, потяг до своєрідного олюднення історії, зокрема через зв'язок поколінь, до десакралізації історичного процесу через можливу іронію і сарказм оповідача. Останнє можна вважати суттєвою складовою історіософії Т.Шевченка. У повісті «Капитанша» герой твору, корчмар-українець, іронічно згадує діалог із цісарцем (можливо, теж українцем із західних теренів) про те, як не виправдалися їхні сподівання як рядових учасників тріумфального й урочистого вступу союзницьких у війні з Наполеном військ до Парижа навесні 1814 р. на гарний відпочинок: замість очікуваного банкету у французькій столиці; лише «церемоніальний марш» без води аж за 20 верст від міста. У цьому ж іронічному контексті слід прочитувати і наступні слова згаданого персонажу повісті: «...Стоимо мы лагерем таки под самым Парижем. Тут и пруссак, тут и цысарец, и англичанин, як той рак червоный, и синеполый швед. И бог его знае, откудова той швед прийшов! До самого Парижа его не видно было, а тут мов из земли вырос»[III, 353]. Історики констатують, що спадкоємний принц Швеції Карл-Іоанн, наздоганяючи союзників по коаліції, «залишив свої шведські війська в Нідерландах і з'явився до Парижу один»[16]. Але автор повісті іронічним вкрапленням про «синьополого шведа» міг просто означити сам факт участі Швеції в коаліції як яскравий історичний приклад безпринципності та аморальності сильних світу цього. Адже, Карл-Іоанн – це Бернадотт, колишній маршал Наполеона, який перейшов у лютеранство і був обраний спадкоємним принцем Швеції «головним чином тому, що його вважали кандидатом імператора»[17]. Отже, у війні з Наполеоном він, як писали історики, «відігравав досить двозначну роль»[18].

Є достатньо підстав вважати, що зі всесвітньої історії Т.Шевченко предметно і, може, не хаотично, був ознайомлений зі стародавньою (особливо «біблійною» і античною) та середньовічною релігійно-церковною історіями, історією слов'янських народів, новою історією в її доленосних для XIX ст. подіях. При цьому у Шевченковій спадщині натрапляємо здебільшого на широкознані, знакові імена світової історії: другий цар Ізраїля Давид, останній ассірійський цар Сарданапал (Ашшурбаніпал), старогрецький діяч Перікл, цар Іудеї Ірод, римські царі, завойовники та імператори Нума Помпілій, Лукулл, Ґерманік, Авґуст, Марк Аврелій, Нерон, монґольський полководець Мамай, великий мореплавець Христофор Колумб, всесильна мати французького короля Карла IX Катерина Медичі, російський імператор Петро І, засновники і діячі США Б.Франклін і Дж.Вашинґтон, французькі імператори Наполеон I Бонапарт і Наполеон III та ін. На перший погляд, це ніби посилює тезу про неглибоке знання історичного матеріалу та його міфологізоване сприйняття. Але, з іншого боку, слід пам'ятати, що в епоху просвітництва та романтизму молода історична наука успадковала від «батьків» гіперболізований підхід до визначення місця й ролі окремої особи, наділеної владними повноваженнями. Крім того, якщо у творчому процесі історія не є самостійною сюжетною лінією, літератори і митці зазвичай звертаються до знакових історичних постатей. У випадку Т.Шевченка можна іти далі, оскільки із щоденникового запису (за 22.09.1857) нам достеменно відомо про його критичне ставлення до подання історії лише крізь опис діянь так званих «історичних героїв». Тому майже кожен із поданих ним історичних персонажів контекстуально несе певне історіософське навантаження. Т.Шевченко, за його ж висловом, «збивав оскому на коронованих главах» (поема «Царі»). Із безмежно-

го історичного ряду він вибирає ті постаті, які не гребували засобами для досягнення мети, брутально розтоптували вже здобуте в царині людських прав і свобод, мали імперські інтенції і їх реалізували, а, особливо, коли при цьому йшлося про несправдженість надій простолюду. Засуджуючи, як християнин, розбійництво та злодійство в усіх його проявах та формах, він таких правителів атестував саме як бандитів і злодюг на троні. При цьому характеристики інших авторів намагався поглибити. Візьмемо постать Наполеона III. У щоденниковому записі за 16 жовтня 1857 р. Т.Шевченко, слідом за В.Гюґо та П.Лавровим, називає Наполеона III «коронованим Картушем» – тобто, ім'ям відомого французького розбійника XVIII ст.[19] А 9 лютого 1858 р. записує вірш «Слава», де читаємо як іронічний докір «славі»: «Де ти в ката забарилась / З своїми лучами? / У Версалі над злодієм / Набор розпустила?». Спочатку замість слова «набор» (означає: в борг, наборг, на віру, в кредит) стояли, як свідчать закреслення, лексеми «мабуть» і «дрібно», і в пізнішому автографі в листі до М.Щепкіна – теж «мабуть». В остаточному варіанті, що міститься у «Більшій книзі», автор утвердив «набор», а крапку після «розпустила» замінив знаком питання[20]. Ці текстологічні метаморфози, на наш погляд, свідчать про авторське прагнення подати Наполеона III не лише в символічному, а й конкретно-історичному ракурсі. У всякому разі, ліквідація у Франції Другої республіки і проголошення принц-президента імператором під іменем Наполеона III дійсно відбулося саме в «славі», яка давалася в наборг або в борг, що так і не був повернутий. Звернімося до даних історичної науки. «Теоретичо переворот було здійснено в ім'я республіки та суверенних прав народу, але насправді це було повстання виконавчої влади і збройної сили проти законно обраних представників нації»[21] – так пишуть історики про державний переворот 2 грудня 1851 р., який проявився в розпуску законодавчих зборів принц-президентом Луї-Наполеоном. Після тріумфальної поїздки по всій Франції Луї-Наполеона 20 листопада 1852 р. відбувся плебісцит, на якому 7 839 000 французів проголосували за відновлення імперії, а 253 000 – проти[22]. «Позичений авторитет» мав Наполеон III і в міжнародній політиці. «Він умів обдурювати суспільну думку та приховувати, що багато чого відбулося по суті проти його волі»[23], – констатували з цього приводу німецькі історики ще в XIX ст. Можливо, що особа Наполеона III також давала Т.Шевченкові той історичний контекст, який укотре дозволяв «позатекстуально», «між рядками», провести ще й ідею ілюзорності та марноти народних сподівань на чергового доброго правителя, якого ж самі люди, часто-густо, і підносять на вершину необмеженої влади.

Крім широковідомих поетичних інвектив стосовно Петра I і Катерини II, певні дані про Шевченкову рецепцію будівничих Російської імперії можуть дати і його ілюстрації до книг М.Польового «История князя италийского графа Суворова-Рымникского, генералиссимуса российских войск» та «Русские полководцы или жизнь и подвиги российских полководцев, от времён императора Петра Великого до царствования императора Николая I». Малюнки виконувалися для друку з відповідних оригіналів, що обмежувало авторські творчі можливості. І все ж мистецтвознавці виявили, що Т.Шевченко вносив деякі зміни в трактування образів у напрямку їх сатиричної загостреності, навіть карикатурності[24]. І це попри те, що видавці книги в листі до нього влітку 1842 р. просили: «...Денис Давыдов виделся с Суворовым на поле; прилагаю книжку, которая объяснит Вам всё. Старайтесь однако же, чтобы в этом рисунке фигуры не были карикатурны!»[25]. Виявлено, що замість Б.Мініха, сподвижника Петра I, який керував будівництвом Ладозького каналу, Т.Шевченко намалював портрет його сина Й.Мініха[26]. Причини помилки не встановлено, але вона є красномовною з огляду на ставлення Т.Шевченка до Петра I, його соратників та знання ним фактів використання українських козаків на російських канальних робо-

тах. Помічено також, що Т.Шевченко у книзі про Суворова ілюстрував не батальні, а жанрові сцени, хоч свого часу раптово і подавав заяву до ради Академії мистецтв про надання йому звання по класу історичного живопису[27]. Припускаємо, що війни і найважливіші битви, за які народ розплачувався морями невинно пролитої крові, він не вважав рушієм історичного розвитку чи навіть засобом вирішення назрілих проблем. Навіть у поемі «Гайдамаки» ми не знаходимо опису батальних сцен, як, наприклад, у «Полтаві» О.Пушкіна. І не випадково своєрідну «історіософську нейтральність» Т.Шевченко демонструє саме описуючи в повісті «Художник» незакінчене батальне полотно К.Брюлова «Облога Пскова Стефаном Баторієм у 1581 році». Згадаймо, що в «Гайдамаках» він усетаки виокремлює короля Стефана Баторія з-поміж інших правителів Речі Посполитої доволі розмитим епітетом «незвичайний», але в описі битви вже для жодного з учасників Лівонської війни, а, тим паче, воєначальників не знаходить і щонайменшого позитиву. Тут проявляється лише захоплення майстерністю художника в передачі найдрібніших епізодів та сцен батального дійства з гуманістичними вкрапленнями: «...умирающий воин, поддерживаемый молодою женщиною, быть может, будущей вдовою». А ще виказується добре знання історичної основи твору. Наприклад, є вказівка іронічної тональності на різномастість найманого з усієї Європи Баторієвого війська: «... слышатся крики и звон мечей о железные ливонские, польские, литовские и Бог знает ещё о какие железные шлёмы» [IV, 213].

Певні обставини Шевченкового життя, а пізніше і слов'янофільство, спонукали його до знайомства передусім з історією слов'янських народів. А тому слов'янський ракурс може найбільше прислужитися до з'ясування деяких визначальних рис історіософії Т.Шевченка. І.Дзюба припускає, що польський аспект в цьому зацікавленні міг бути поштовхом через імперську практику трактування поляків як «зрадників» слов'янства, як «отруєних католицизмом»[28]. Т.Шевченко живо цікавився історією Польщі, не оминаючи нагоди поповнювати свої відомості, хоч ми і не знаємо всієї глибини його знань про історію цієї країни. В «Інтродукції» до «Гайдамаків» автор подав унікальний за лаконізмом та поєднанням в історичному процесі загального і конкретно-індивідуального образок історичної Польщі. І хоч він має суб'єктивне забарвлення і написаний в саркастичному тоні та гіперболізованій формі, у багатьох моментах відповідає тій картині стану Речі Посполитої, яку подають і сучасні історики. При цьому, очевидно, вважав, що історіософська планка стосовно певної спільноти має підніматися в міру наростання таких станів даного народу, як його політична упослідженість (формула «неісторичні народи»), глибина «історичного падіння» і моральна деґрадація панівної верстви та її наслідки для простолюду. Саме у ставленні до історії Польщі Т.Шевченко яскраво демонстрував готовність долання неуникного порогу історіософського суб'єктивізму. Узагалі, оскільки в шевченкових екскурсах у минуле майже завжди присутній оціночний елемент, і зміна кута зору на певні події, можна висловити припущення: він міг погоджуватися з Й.Ґете, який вказував на потребу періодичного «переписування світової історії» з «появою нових поглядів» (а не лише фактів) та міг вважати, що «позиційна орієнтація є конститутивним елементом історичного пізнання»[29]. Звернімося до спогадів Б.Залеського. У часи спільної мандрівки по оренбурзьких степах Т.Шевченко, «коли сильніше розгарячився і говорив щиро», казав йому, що «жалує своїх «Гайдамаків» і цілого того напрямку», що тепер знає З.Красінського і наших поетів і в «duchu swoim to potępia». І добавляв: «Вибачай, се вже було в моїй крові, я ж рідний внук одного з гайдамаків; се нехай тобі все виясннть»[30]. Згадка саме про З.Красінського не випадкова. Цей письменник не приймав насильницького кровопролиття як чинника історичного поступу взагалі і національного визволення зокрема[31]. Очевидно, що Т.Шевченко у розмові із

Б.Залеським мав на увазі, зокрема, однобічне висвітлення у своїй поемі дій конфедератів, які керувалися гаслом «оборони віри і вольності», хоч документи містять і численні скарги на їхні зловживання, які давали «привід для гайдамацтва»[32]. Але важливіше інше. На прикладі Шевченкових екскурсів у польсько-українське минуле бачимо, що в його історіософії мотив національної самокритики та вказівки на альтернативність історичного процесу невіддільні від прагнення зрозуміти його суб'єктів. Легка відповідь «Гайдамаки не воины – разбойники, воры», а конфедерати або шляхта – душогуби, його не влаштовувала. Цікаво, що такий підхід корелює із думкою сучасного українського історика Н.Яковенко:»...Історик не судить, а намагається зрозуміти своїх героїв, неупереджено вислуховуючи і вбивцю, і його жертву. А під таким кутом зору гайдамаччину ще не досліджували»[33].

Для Т.Шевченка, як української людини XIX ст., що переймалася самоідентифікацією українців, основною опозиційною формулою в рамках архетипу «своє – чуже» могла бути тільки бінарна структура «Україна – Москва». Але, як помітив Ю.Барабаш, один із суб'єктів цієї бінарної структури подвоєний, – «Україна – Москва / Польща»[34]. Власне, на основі Шевченкової рецепції історії Польщі та Росії у тісному взаємозв'язку з історією України можна стверджувати, що його історіософія є структурованою та порівняльною, – і в часовому, і в просторовому вимірі, а тому також орієнтованою на розуміння та вирішення найзаплутаніших сучасних колізій. Чи не найяскравіший приклад – поема «Великий льох».

Польська історична тематика певною мірою зумовила і появу твору Т.Шевченка «Сичі» («На ниві в жито уночі...»), в якому сатирично-алегоричними засобами у формі байки порушується проблема втрати загальнонаціональної перспективи через політичну темноту простолюду – пребідних («голісіньких») «мужиків», котрі зашкодили відродженню вітчизни і, зрештою, самим собі[35]. Історичною основою байки було польське повстання в Галичині 1846 р., яке австрійській владі допомогли придушити польські ж селяни (т. зв. «мазурська різня»). Отже, на польському історичному матеріалі бачимо ще одну Шевченкову історіософську конструкцію: не лише по лінії «гріховна еліта – безверхий простолюд», а й «жертовні верхи» – «байдужий натовп». Припускаємо, що передусім Шевченків дискурс історичної Польщі пришвидшив вироблення ним у збірці «Три літа» такої концепції України, в якій чи не центральне місце посіла візія ролі, місця і значення української панівної верстви в долі України.

Аналізуючи філософію історії В.Липинського, Д.Чижевський уважав, що той у підвалини усякого історичного життя вкладав традицію, аристократію та націю[36]. У Шевченковому дискурсі минулого ці поняття теж є важливими, якщо замінити термін «аристократія» на «панівну вертству» або навіть «еліту». Але він, на відміну від В.Липинського, не переймався питанням її конструювання чи плекання, бо, очевидно, розумів, що така верства сама себе створює. Натомість у нього потужно звучить мотив історичної відповідальності верхів перед «братами незрячими-гречкосіями». Узагалі, ця відповідальність еліт за долю країн і народів – наскрізна тема й сутнісна ознака Шевченкової історіософії, бо це помітно і на прикладах мотивів світової історії у його спадщині. А якщо конкретизувати, то це, зокрема, питання переймання елітою чужинецьких впливів до такої межі, що це призводить до часткової або повної втрати самобутності та здатності до самоідентифікації. Цікаво, що такі підходи співвідносяться з поглядами сучасних істориків[37].

При всій важливості націософського складника у світогляді та історіософії Т.Шевченка[38] фундаментом усе-таки було поєднання, за визначенням Д.Чижевського, «христоцентричності» з антропоцентризмом у формулі «Христос як ідеальна людина – є центр світової історії»[39]. А тому й на історію він дивився «як

на таїну і трагедію – таїну спасіння і трагедію гріха» (вислів о. Ґ.Флоровського) або, за словами М.Блока, як на «велику драму гріха і покути, що розгортається в часі»[40]. Такій історіософії не чужа позиція християнського історика, який «маючи за взірець життя і смерть Спасителя..., оцінює події, поведінку окремих осіб, їх слова і вчинки як вірність чи зраду завіту «чиніть це на Мій спомин» та вважає: «те, що пише історія, нагадує «п'яте Євангеліє», де кожне людське життя стане окремою главою»[41]. У зв'язку із цим вартий уваги щоденниковий запис Т.Шевченка за 19 червня 1857 р., в якому він по суті визначає рівень історичного поступу від середньовіччя до нового часу саме за мірилом виконання «христової заповіді» [V, 22–23]. Саме такий підхід властивий Т.Шевченкові і в поглядах на польську історію, в якій його увагу привертають передусім сторінки, що пов'язані з іґноруванням суб'єктами історичного процесу християнських цінностей та жахливими наслідками скоєних «історичних гріхів». Це добре помічаємо і в збереженому фраґменті із російськомовної драми «Никита Гайдай» [III, 55].

Християнськість у поглядах на історію помітна у Т.Шевченка і в тому, що в його літературній та мистецькій спадщині при панорамній подачі важливих історичних колізій, на передньому плані перебувають не «історичні герої», а прості, «маленькі» люди зі своїми радостями й бідами. Так у «Гайдамаках», де розгортаються сюжети з української історії, так і в повісті «Капитанша», де часто згадуються доленосні події європейської історії перших десятиліть XIX ст. В останньому творі простий солдат – українець Яким Туман, учасник тих подій, у певний спосіб своєю духовною субстанцією ніби протиставляється автором таким «вершителям людських доль», як імператор Наполеон Бонапарт, пруський фельдмаршал Ґ.-Л.Блюхер чи австрійський канцлер князь К.Меттерніх. Між іншим, контексти згадок про них у цій повісті, написаній у солдатчині, коли автор не мав доступу до джерел, зайвий раз переконують у доброму знайомстві Т.Шевченка з лектурою, в якій подавалися найважливіші події світової історії. Це наступні штрихи: про «развенчанного Наполеона», який ходив «молча несколько дней, не принимая пищи»; про «характер знаменитого полководця» Ґ.-Л.Блюхера, який користувався великою популярністю у солдат (і це відбито в епізоді його ймовірної зустрічі з Якимом Туманом); про «тонкую современную политику Меттерниха». Це дуже характерно для Т.Шевченка: одним напівіронічним влучним висловом «тонкая политика Меттерниха» він зумів відбити значну історіософську глибину, пов'язану з діяльністю канцлера, яка мала геополітичні виміри. Адже легка іронія засвідчує неґативне ставлення до одного з головних організаторів реакційного «Священного союзу», але, з іншого боку, дипломатія К.Меттерніха дійсно була «тонкою» в розумінні майстерності. Адже К.Меттерніха в історіографії характеризують як умілого дипломата, що мав велику силу волі, міг уводити в оману своїх партнерів, володів тактикою лавірування та очікування найсприятливішого моменту, умів ґенерувати нові ідеї в теорії міжнародних відносин[42]. Т.Шевченкові навіть міг дещо імпонувати той аспект його дипломатії, який був спрямований на обмеження імперських інтенцій Росії в Європі.

Мотиви зі світової історії цілком підтверджують помічену шевченкознавцями тяглість антитоталітарного та антиімперського спрямування його історичних дискурсів[43], але «парадигма співжиття української людини з імперією» (О.Забужко), яка наклала відбиток і на Шевченкові погляди на минуле, не схиляє до однозначних висновків стосовно точного місця цієї риси в його історіософії. Натомість «христоцентризм» помітний навіть при виборі історичного сюжету. Візьмімо поему «Єретик». Можна погодитися з думкою І.Дзюби: «Гус близький Шевченкові інтимно – насамперед тому, що жив Христом, а не конфесійними догматами. Шевченко не любив ні ксьондзів, ні попів, але любив Христа, йому

звірявся. І в Гусові він бачить поборника істинного Христа, а не борця проти католицизму з позицій, мовляв, близьких православ'ю, як це намагалися подавати деякі російські слов'янофільствуючі автори»[44]. Узагалі релігійний фанатизм, релігійну нетерпимість Т.Шевченко вважав великою, навіть фатальною, перешкодою на шляху історичного поступу. Зокрема, свідченням цього може бути дворазова згадка про події так званої «Варфоломіївської ночі» 1572 р. у Франції. Особливо порівняльно-лаконічне в «Приписах» до поеми «Гайдамаки»: «Тарасова і Варфоломіїва ночі одна другої варт, на стид римської тіари» [I, 425]. Припускаємо, що і Шевченкова послідовна антимонархічна налаштованість[45], яка простежується в його історіософії, значною мірою теж зумовлена не стільки його світоглядною позицією стосовно монархічної форми устрою, як існуючою практикою сакралізації правителів та використання «миропомазаників» як архипастирів, єдиних тлумачів та захисників Христових істин, а у варіанті російського монархізму, – і ототожнення їх з народом»[46]. Не випадково, як помітив Ю.Івакін, за текстом поеми «Царі», що Т.Шевченко в ній свідомо наголошував на своєму намірі розвінчати саме «святих царів»[47] – Давида і Володимира Великого, отих коронованих «помазаників божих». Між іншим, сучасні історики звертають увагу на те, що літописці значною мірою творили образ князя Володимира Великого, хрестителя Русі-України, за взірцями біблійних царів Давида і Соломона[48]. Може й не випадково, що в поемі аж три сюжети пов'язані з царем Давидом, і лише один – із Володимиром Святителем. Саме Шевченкове історіософське несприйняття лжесвятості монархів якнайкраще підтверджує припущення дослідників, що в поезії «Мій Боже милий, знову лихо!» маємо відгук на події франко-італо-австрійської війни 1859 р. [II, 344]. Адже тоді три «кати вінчані» – французький імператор Наполеон III, король Сардинії (П'ємонту) Віктор-Еммануїл, австрійський імператор Франц-Йосиф – «непередбачувано і бездумно» провели бездарну і кровопролитну воєнну кампанію із загрозою втручання ще й Прусського королівства та переростання її в загальноєвропейську[49]. Питання об'єднання Італії не залишили вирішувати самим італійцям, а «мов пси голодні за маслак», боролися за свою частку на Апеннінах, підписуючи таємні договори, і так само швидко замирювалися, як і починали війну, і зовсім не рахувалися з «мужицькою кров'ю».

Сучасні учені, розмірковуючи про можливість історії як науки, висловлюють думку, що вся написана поколіннями вчених історія – це гра плинних у часі «метафор», а «міф» і «метафорична правда» історії – це брати-близнюки»[50]. Т.Шевченко – не історик, а літератор і художник. А, проте, вражає, як у нього за багатьма художніми образами можна прочитати наявні в історіографії і прикметні історичні деталі й цілі історіософські дискурси світової історії. Наведемо кілька прикладів. Відомо, що в давнину в Центральній Азії кулак та відлиті із золота чи срібла скульптури руки були знаком влади[51]. Саме таку потужну, стиснену в кулак руку, бачимо на сепії Шевченка «Байгуші під вікном» («Государственный кулак»). У другій половині XVIII ст. в деяких європейських абсолютиських державах під впливом ідей Просвітництва проводилася особлива політика реформаційного спрямування, яка одержала назву «освічений абсолютизм». Під маскою освіченого абсолютизму керувала Російською імперією і Катерина II, що нищила поступово козацьку автономію в Україні. Уважаємо, що саме вказівка на оцю своєрідну гру в освічений абсолютизм заради наслідування загальноєвропейської практики лаконічно відбита в Шевченкових рядках із поезії «Сон» («Гори мої високії»): «Те все пішло царям на грище / І Запорожжя, і село...». А в поемі «Кавказ» читаємо: «Нам тілько сакля очі коле / Чого вона стоїть у вас / Не нами дана...». На перший погляд здається, що ці слова – лише вдалий метафоричний і гіперболізований вислів для характеристики кривавих імперських устремлінь Росії на вільнолюбивому Кавказі. Виявляється,

що у них присутня й історична конкретика та історіософський зміст, принаймні найвиразніше стосовно уже 1861 р. Тоді в долині річки Сочі такі народності Західного Кавказу, як адиґи (черкеси), убихи і садзи обрали раду – «меджліс вольності черкеської». Цей орган намагався приступити до переговорів із царським урядом. Його уповноважених прийняв імператор Олександр II під час перебування на Кавказі. Цар якраз і вимагав від горців виселитися з гір на долину. Вони відмовилися і боротьба поновилася з нечуваною мужністю: зв'язувалися ременями, щоб жоден не смів думати про відступ, кидалися у прірву, щоб не потрапити до полону, билися до останної краплі крові[52].

Історіософський підтекст можна виявити навіть на семантичному рівні Шевченкових текстів. Так, Я.Розумний звернув увагу, що Т.Шевченко в поезії послідовно вживає назви «москаль» і «Московщина», а термін «Росія» вжив лише в поемі «Неофіти», і то в іронічному значенні: «Росії тоді й на світі не було». Дослідник уважає, що це було «було актом свідомо політичним»[53]. Доповнимо – у такому підході можна знайти вказівку й на те, що Російська імперія значною мірою формувалася за рахунок України-Русі, перебравши з часом і саму назву. Російська імперія була для Т.Шевченка яскравим історичним прикладом того, як за значною мірою запозиченої та поступово усталеної самодержавної форми устрою й поставленої на служіння цьому самодержавству церкви можна досягти абсолютно деспотичних методів управління людьми: «А москалі і світ Божий / В путо закували» (поема «Сліпий»). Для нього це була імперія, яка зі своїх першопочатків використовувала, на відміну від західної традиції, високе християнство для ототожнення релігійної спільності з етнічною («ідея «християнського народу»)[54] і далі послідовно використовувала православ'я для того, щоб перешкодити неминучій етнічній самоідентифікації східних слов'ян (формула «самодержавие – православие – народность»). Уважне прочитання Шевченкових текстів переконливо показує, що він не поділяв пануючих тоді концепцій історії Росії таких учених, як М.Карамзін, М.Поґодін чи пізніший С.Соловйов, особливо стосовно її першооснов. Можливо, що у нього була своя, доволі струнка, система поглядів на історію цієї країни.

Д.Багалій звернув увагу на те, що історія, на відміну від багатьох інших дисциплін, говорить про індивідів і для неї обов'язкова перспектива в історичній картині, тобто визначенням важливішого й менш важливого[55]. Це помітно і в Шевченковому баченні минулого. На події світової історії Т.Шевченко ніби хоче поглянути очима простої людини, і то уже з більшої чи меншої часової відстані, яка, як відомо, є гарним мірилом і дистилятором історичного процесу. Виразного маркування історії з її початком чи кінцем (лінійна історіософія), як це бачимо у християнстві чи марксизмі, у Т.Шевченка не простежується. Це стосується і циклічних або кульмінаційних концепцій історії. У новому історіописанні, що протиставляється традиційному, зокрема, виділяють такі риси, як погляд на історію знизу, опис не подій, а структур[56]. Вони частково простежуються в Шевченковій історіософії.

Ю.Барабаш, зіставляючи поняття «філософія історії» та «історіософія», звертає увагу, що «історіософія» зосереджена на «особистісному», антропологічному вимірі історичного процесу». «Це знаходить вияв, – пише він, – у двох ракурсах: по-перше у тому, що історіософію понад усе цікавить філософія особистості, трагізм її буття-в-історії, по-друге – що процес сприйняття і тлумачення цього трагізму невіддільний від емоційного переживання того, хто сприймає і тлумачить, від суто суб'єктивного, якщо завгодно, то й інтуїтивного, зазвичай духовно-релігійного чинника»[57]. Інші дослідники відзначають, що в історіософії на «першому плані – драма (чи навіть трагедія) історичного розвитку, інтуїтивне, естетичне переживання долі народів, релігійно-естетичне осягнення основ історичного буття людини»[58]. У Шевченковій історіософії ці прояви дуже поміт-

ні. Як зазначила О.Забужко, його історична пам'ять «завжди болісна, вона ранить, і як така нерозривно пов'язана з особистою відповідальністю індивіда перед історією»[59]. Але якщо розкривати отой «релігійно-духовний чинник», то він виводить нас, у випадку Т.Шевченка, на той антропоцентризм, який можна назвати христологічним.

Д.Степовик звернув увагу, що на доакадемічних малюнках 1835–1837 рр. молодого Шевченка-художника «Смерть Лукреції», «Смерть Вірґінії», «Смерть Сократа», «Смерть Олега, князя древлянського», «Смерть Богдана Хмельницького», сюжети яких взяті зі світової та української історії, прочитується одна й та ж думка: «про найгірші вияви зла, якими пронизана історія, але які сприймалися звичайними, буденними «подіями», та відтворюється «похмура «лінія» історії, ланцюг драм і трагедій[60]. Дослідник називає їх «першою графічною серією митця, об'єднаних чіткою і ясною ідеєю, спрямованою проти насильства»[61]. Певною мірою до цієї «серії» можна також долучити малюнок «Александр Македонський виявляє довір'я своєму лікареві Філіпу» та значно пізнішу сепію «Умираючий гладіатор» (1856 р.).

Чи вважав Т.Шевченко історію навчителькою і наставницею життя? Здається, лише тією мірою, якою можна визначити моральний зміст історичної події чи процесу і лише як морального нагадування, а не прямого повчання. «Якби розказать / Про якого-небудь одного магната / Історію-правду, то перелякать / Саме б пекло можна», – пише він в поемі «Іржавець». Тут «історія-правда» має моральне, а не історико-повчальне спрямування, не в сенсі раціонального засвоєння уроків історії. Навіть у його знаменитому «Посланії» при уважному прочитанні можна помітити, що йдеться не про опрацювання історії України іноземцями чи врахування т. зв. історичних уроків, а про потребу самопізнання та самоідентифікації українців через набуття правдивої спільної пам'яті.

Саме знакові події й факти світової історії вводять історичний матеріал у загальнокультурний контекст та відповідно допомагають увиразнювати певні ідеї, надавати їм позачасової спрямованості, роблять доступнішими та зрозумілішими для загалу. Уважаю, що це один із аспектів Шевченкового розуміння призначеності історичного знання. Один із доказів – фраґмент поезії «За байраком байрак» із циклу «В казематі». У ній сумні роздуми про минуле запроданство та братовбивство і сучасне безпам'ятство увиразнює і дещо оптимізує всього лише одне слово – «триста», бо воно нагадує про спартанців на чолі з царем Леонідом зі старогрецької історії, які героїчно полягли за волю в битві при Фермопілах: «...І ніхто не згадає / Нас тут триста як скло! / Товариства лягло! / І земля не приймає». Історичний матеріал часто у Шевченкових текстах виконує функцію символу або стає вдалим логотипом, як, наприклад, особа римського імператора Нерона: «Не ховайте, не топчіте / Святого закона / Не зовіте преподобним / лютого Нерона» («Холодний Яр»).

Хоч Т.Шевченко і виступав за рішуче поборювання зла та долання несправедливого ладу, але історична динаміка, що реалізується будь-якою ціною, його не влаштовувала. Тому й не випадково, що і в Шевченкових текстах, і в спогадах про нього такий модний і всюдисущий для його доби термін «революція»[62] зустрічається без певного світоглядного чи емоційного забарвлення всього кілька разів. У цьому аспекті варто навести такий факт. 16 і 17 вересня 1857 р. Т.Шевченко записує до свого щоденника твір французького поета О.Барб'є «Собачий бенкет». Уважаю, що його привабив не стільки високоякісний переклад російською мовою, зроблений В.Бенедиктовим [V, 115], як те, що у творі відбиті болісні враження автора від Липневої 1830 р. революції у Франції, коли волелюбний народ великою кров'ю здобув свободу, а її плодами скористалися підлі лакейські душі.

Чи вважав Т.Шевченко, що на історичному матеріалі можна передбачити прийдешнє? Своєрідні пророцтва, хоч трохи дотичні до української історії, у нього ще можна відшукати. Наприклад, у поезії за біблійним текстом «Осія. Глава XIV». Але мотиви зі світової історії доводять, що він усе-таки не був прихильником такого погляду. Знаходимо лише сподівання та очікування та й ті з виразним етичним підтекстом, і теж у зв'язках з Україною. У поезії «Юродивий» згадуються дві чільні постаті світової історії – перший президент США Дж.Вашинґтон, і останній цар Ассирії Сарданапал. Обидва імені мають символічне наповнення, але про «Вашінгтона» мовиться і в конкретно-історичному плані, а «Сарданапал» подається виключно як синонім зла і насильства. У Шевченкових текстах спостергіється тенденція: чим більше неґації в діяльності певного історичного персонажу, тим менше при згадці про нього історичного підтексту, а саме його ім'я стає символом неправедності та злодіянь. Тобто, і в розуміння історії Т.Шевченко вносить таку характерну для нього тему «слави» і «неслави» як етичну категорію. Історія залишає не так передбачення чи уроки, а добру чи погану пам'ять: «Діла добрих оновляться / Діла злих загинуть». Категорія історії як пам'яті дуже близька до усвідомлення історії як спомину. І саме як спомин найчастіше постає історія в Шевченкових текстах і навіть мистецьких творах стосовно будь-якої історії. І це не можна пояснити тільки особливостями художньої творчості. Знову помічаємо біблійно-христологічний аспект. Адже саме в християнстві історичний час, прив'язаний до одного центру історії – Христа, трактується як спогад[63]. А розуміння історії, передусім як пам'яті, знову скеровує до потреби її саме правдивого відображення. 1824 р. молодий історик Л. фон Ранке написав «Історію романських та ґерманських народів», де наголошував на тому, що свідомо звертається лише до історій, а не історії. «На історію поклали завдання судити минуле, наставляти своє оточення на благо прийдешнього: ... ми не замахуємося на таке високе завдання, прагнучи зрештою лише показати, як власне все було насправді»[64], – писав він у цій книзі. Навряд чи Т.Шевченко був знайомий з її змістом, але він міг частково погодитися із цією думкою одного із засновників німецької історіографії. А ще можна сказати, що для Т.Шевченка історія, як висловлювався Р.Дж.Коллінґвуд, «подібно до теології та природничої науки, була особливим різновидом думки» і «призначалася для самопізнання людства»[65]. Адже в його текстах історичний мотив часто виникає спонтанно, майже несподівано – дійсно, як продовження чи конкретизація думки, її різновид.

Не будучи фаховим істориком, Т.Шевченко, очевидно, не переймався, як нинішні українські історики, проблемою пізнаваності минулого[66] і, думаю, у цьому схилявся до релятивізму. Уважаю, що Т.Шевченко міг також погодитися з тезою британського професора Дж.Тоша: «Якщо ми повністю відмовимося від бажання пізнати минуле, ми ніколи не зрозуміємо, як виникло нинішнє»[67]. Але певніше інше: більше турбувався про деідеологізацію та демістифікацію історичних дискурсів.

Автор свідомий того, що аналізуючи історіософські аспекти Шевченкового дискурсу світової історії, можливо, висловив більше припущень, ніж зробив обґрунтованих висновків. Але ж припущення робляться, коли для цього є певний ґрунт. Тоді висловлене набуває форми гіпотез та поглиблює вивчення проблеми. У Шевченковій творчій спадщині такого ґрунту більше, ніж достатньо. Принаймні, можна твердити, що його бачення історії інших країн цілком корелює з поглядами на історію України, демонструючи рідкісну цілісність світогляду в його історіософській складовій. І ще одне: якщо історіософія дійсно «вводить до історії експресію одкровення» і є історією «людською», «шекспірівсько-вальтерскоттівською», пушкінською, гоголівською», – то можна погодитися з Ю.Барабашем, що вона може бути і шевченківською[68]. Причому складається

враження, що саме Т.Шевченко з усіх майстрів слова олюднює її чи не найвищою мірою. І ця шевченківська історіософія якнайкраще вписується у сучасну течію історичної науки, яку іменують «новою культурною історією» або «історичною антропологією»[69].

[1] Див., напр.: *Грабович Г.* Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. – К., 1998. – С.36–178; *Забужко О.* Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу. – К., 1997; – С.99–142; *Барабаш Ю.* «Коли забуду тебе, Єрусалиме...». Гоголь і Шевченко: Порівняльно-типологічні студії. – Х., 2001. – С.107–228; *Його ж.* Тарас Шевченко: Імператив України. Історіо- й націософська парадигма. – К., 2004. – С.48–79; *Наливайко Д.* Історія і міфологія у Шевченка (у контексті європейського романтизму) // Тарас Шевченко і європейська культура. – К., 2000. – С.19–25; *Нахлік Є.К.* Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики. – Л., 2003. – С.128–221; *Іванишин* П. Вульгарний «неоміфологізм»: від інтерпретації до фальсифікації Т.Шевченка. – Дрогобич, 2001. – 174 с. (Рівень праці останнього автора дуже підважують зовсім не наукові випади проти своїх опонентів – знаних учених).

[2] Див., напр.: *Дорошенко В.* Історичні сюжети й мотиви творчості Шевченка // Повне видання творів Тараса Шевченка. – Т.III. – Поезії 1843–1847 рр. / За ред. П.Зайцева. – Варшава; Л., 1935. – С.265–337 (та інші статті до цього видання); *Марченко М.І.* Історичне минуле українського народу в творчості Т.Г.Шевченка. – К., 1957. – С.155–181; *Івакін Ю.О.* Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання. – К., 1964. – 372 с.; *Його ж.* Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847 – 1861 рр. – К., 1968. – 408 с.; *Коваленко Л.* Исторические взгляды революционера-демократа Т.Г.Шевченко // Вопросы истории. – 1954. – №7. – С.26–44; *Гуржій І.О., Лещенко М.Н.* Історичні погляди Т.Г.Шевченка // Історичні погляди Т.Г.Шевченка. – К., 1964, – С.15–18; *Попов П.М.* Шевченко про Китай (До 100-річчя Шевченкового запису про тайпінську революцію // Зб. праць VI наукової Шевченкової конференції». – К., 1958. – С.185–206 та ін.

[3] Див., напр.: *Степовик Д.* Мотиви вітчизняної та зарубіжної історії у графіці Шевченка // Зб. праць XXVI наукової шевченківської конференції. – К., 1985. – С.193–199.

[4] *Марченко М.І.* Вказ. праця. – С.164.

[5] Див.: *Дзюба І.* «Застукали сердешну волю...» (Шевченків «Кавказ» на тлі непроминального минулого). – К., 1995. – 62 с. Або: *Його ж.* Тарас Шевченко. – К., 2005. – 704 с.

[6] *Барабаш Ю.* Вказ. праця. – К., 2004. – С.51.

[7] *Гавришина О.В.* «Опыт прошлого»: понятие «уникальное» в современной теории истории // Казус-2002. Индивидуальное и уникальное в истории. – Москва, 2002. – Вып.4 – С.331–332.

[8] *Шевченко Т.Г.* Повне зібрання творів у шести томах. – Т.4. – К., 1963. – С.205.

[9] Див.: *Сенченко І.* Повісті, написані в казармі. Записки читача про Шевченкову прозу // В сім'ї вольній, новій. Шевченківський збірник. – Вип.2. – К., 1986. – С.287.

[10] Див.: *Забужко О.* Вказ. праця. – С.104 (примітка).

[11] Див.: *Яременко В.І.* Історіософські аспекти відображення діяльності Б.Хмельницького у творчості Т.Г.Шевченка // Укр. іст. журн. – 1995. – №4. – С.104.

[12] *Чужбинский А.* Воспоминания о Т.Г.Шевченке. – Санкт-Петербург, 1861. – С.13.

[13] Див.: *Ващук Ф.* Поема Шевченка «Єретик» // Зб. праць XXIII наукової шевченківської конференції. – К., 1979. – С.54–73; *Івакін Ю.О.* Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезія до заслання... – С.195–222.

[14] Див.: *Навроцький Б.* «Гайдамаки» Т.Шевченка. Джерела. Стиль. Композиція. – К., 1928. – С.53 (примітка); *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т.1. – К., 1989. – С.450 (коментар).

[15] *Костомаров Н.И.* Иван Сусанин // Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. – Санкт-Петербург, 1903. – Кн.3. – С.267.

[16] История XIX века / Под ред. профессоров Лависса и Рамбо. – Вид.2. – Т.2. – Москва, 1938. – С.230–231.

[17] Там же. – С.228.

[18] Див.: История человечества / Под общей ред. д-ра Гельмольта. – Т.8. – Санкт-Петербург, 1896. – С.78.

[19] Див.: *Івакін Ю.* Нотатки шевченкознавця: Літературно-критичні нариси. – К., 1986. – С.31–34.

[20] Див.: *Шевченко Т.* Дневник. Автобиография. Автографы. – К., 1972. – Запис за 16.X.1857; *Його ж.* Більша книжка. Автографи поезій Шевченка 1847–1860. – К., 1989. – С.230; *Його ж.* Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т.2.– К., 1990. – С.405.

[21] История XIX века. – С.38.

[22] Там же. – С.41.

[23] История человечества. – С.322.

[24] Див.: *Судак В.О.* Участь Т.Г.Шевченка в ілюструванні російських книжкових видань 60-х років XIX ст. // Мистецька спадщина Т.Г.Шевченка (Матеріали, присвячені дослідженню творчості Шевченка-художника): Вип.1. – К., 1989. – С.37–38; *Паламарчук Г.* Портрети російських полководців // В сім'ї вольній, новій: Шевченківський збірник. – К., 1984. – С.278.

[25] Листи до Тараса Шевченка. – К., 1993. – С.14.

[26] Див.: *Паламарчук Г.* Вказ. праця. – С.278.

[27] Там само. – С.283.

[28] Див.: *Дзюба І.* Тарас Шевченко. – К., 2005. – С.365.

[29] Див.: *Козеллек Р.С.* Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. – К., 2005. – С.200.

[30] Цит. за: *Вервес Г.Д.* Т.Г.Шевченко і Польща. – К., 1984. – С.49 (примітка).

[31] Див.: *Нахлік Є.* Вказ. праця. – С.32–33.

[32] Див. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України (видання 2-е, перероблене і розширене). – К., 2005. – С.490.

[33] Там само. – С.490.

[34] *Барабаш Ю.* «Коли забуду тебе, Єрусалиме...» – С.77.

[35] Див.: *Нахлік Є.* Вказ. праця. – С.73.

[36] Див.: *Чижевський Д.І.* В'ячеслав Липинський як філософ історії // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – №10. – С.52–54.

[37] Див.: *Грабович Г.* Пам'яті Омеляна Пріцака // Критика. – 2006. – №12. – С.20.

[38] Див.: *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко: Імператив України... – С.62–64.

[39] *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. – Нью-Йорк, 1991. – С.133. Або: Історія філософії України: Хрестоматія. – К., 1993. – С.334.

[40] *Блок М.* Апология истории или Ремесло историка. – Москва, 1973. – С.8.

[41] Бедуел Ґ. Історія церкви / Пер. з фр. – Л., 2002. – С.17–18.

[42] Див.: Советская историческая энциклопедия. – Т.9. – Москва, 1966. – С.410; История XIX века... – Т.3. – Москва, 1938. – С.72–73.

[43] Див.: *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко: Імператив України... – С.99.

[44] Дзюба І. Тарас Шевченко. – К., С.369.

[45] Див.: *Дзюба І.* У всякого своя доля (Епізод зі стосунків Шевченка зі слов'янофілами). – К., 1989. – С.264–267.

[46] Див.: *Мехед П.* Молюся, Господи, внуши їм уст моїх глаголи // Сучасність. – 2004. – №3. – С.116.

[47] Див.: *Івакін Ю.О.* Поезія Шевченка періоду заслання. – К., 1984. – С.223.

[48] Див., напр.: *Ричка В.* Історія в ніші етногенетики // Критика. – 2006. – №4. – С.25.

[49] Див.: История человечества... – С.297–300.

[50] *Яковенко Н.* Забобон про забобони // Критика. – 1998. – №11. – С.29.

[51] Див.: Хрестоматия по истории Древнего Востока: В 2 ч. – Москва, 1980. – Ч.1. – С.263.

[52] Див.: История СССР с древнейших времён до наших дней: В 2 сериях, в 12 томах. – I серия. – T.IV. – Москва, 1967 – С.436–437.

[53] *Розумний Я.* «Москаль» і «Москальство» в Шевченковій поезії // Сучасність. – 2001. – №19. – С.110.

[54] Див.: *Дмитриев М.* Киево-Могилянская академия и этнизация исторической памяти восточных славян (Иннокентий Гизель и Феодосий Софонович) // Київська академія. – Вип.2–3. – К., 2006. – С.22–23.

[55] Див.: *Багалій Д.* Нарис української історіографії. – Т.1: Літописи. – Вип.1. – К., 1923. – С.12.

[56] Див.: *Берк П.* Вступ. Нова історія: її минуле й майбутнє // Нові перспективи історіописання. – К., 2004. – С.9–10.

[57] *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко: Імператив України... – С.53

[58] Див.: *Колесников К.М.* Категорія історіософії: епістемологічне наповнення і традиції використання // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Мова науки. Термінологія. Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1997. – С.13; *Керимов В.И.* Историософия А.С.Хомякова. – Москва, 1989. – С.7.

[59] *Забужко О.* Деміфологізація історії // Слово і Час. – 1990. – №3. – С.39.

[60] *Степовик Д.* Мотиви вітчизняної та зарубіжної історії у графіці Шевченка // Збірник праць XXVI наукової шевченкової конференції. – К., 1984. – С.195–196.

[61] *Його ж.* Віч-на-віч з Шевченком // Наука і культура: Україна. – Вип.19. – К., 1985. – С.411.

[62] «Просвітники були з «революцією» на «ти», це поняття стало модним словом. Усе, що відкривалося погляду спостерігача, про що говорили, тлумачилося з точки зору змін, повороту. Революція проникла в мораль, право, релігію, економіку, країни, держави та континенти, вона охопила, зрештою, всю земну кулю. Луї Себастьян Месьє в 1881 р. сказав: Tont est revolution dans ce monde (Все на світі є революцією) (*Козеллек Р.С.* Вказ. праця. – С.8.)

[63] *Бедуел Ґ.* Вказ. праця. – С.17.

[64] Цит. за: *Козеллек Р.С.* Вказ. праця. – С.63.

[65] *Коллінґвуд Р.* Дж. Ідея історії. – К., 1996. – С.60–61.

[66] Див.: *Підгаєцький В.* «Орач льодовика» і його «історії» як метафори минулих часів // Україна модерна. – Ч.9. – К.; Л., 2005. – С.108–109.

[67] *Тош Дж.* Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. – Москва, 2000. – С.181.

[68] Див.: *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко: Імператив України... – С.53.

[69] Див.: *Заярнюк А.* Про те, як соціяльна історія ставала культурною // Україна модерна. – К.; Л., 2005. – Число 9. – С.249–250.

The article deals with the depiction of world history in Taras Shevchenko creative heritage. The acguired results are partially compared with study conseguences of his history of Ukraine vision. The author defines the peculiarities of Shevchenko historiography which is nowadays a subject of discussion.